

Leven aan de grens

Een onderzoek naar het effect van de Nederlands-Duitse grens op contacten en interactie

Door: Thijs Fikken
Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (FRW)

Begeleider: Prof. Dr. Dirk Strijker
Bachelorthesis, 15 januari 2015

Samenvatting

De integratie van de Europese Unie en het verzachten van de landsgrenzen brengt een beeld van een grenzeloze wereld met zich mee. Langs de Nederlands-Duitse grens in de Eems Dollard Regio is in 1977 een grensoverschrijdende zone opgericht. Samen met de inwerkingtreding van het verdrag van Schengen kan aangenomen worden dat dit gezorgd heeft voor een toename in interactie tussen de bevolking aan weerszijden van de grens. In deze scriptie wordt dit proces onderzocht aan de hand van de hoofdvraag:

Wat is de aard en sterkte van de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens in de Eems-Dollard Regio en wat is het effect van het verzachten van de grens vanaf de jaren tachtig?

Door middel van enquêteonderzoek onder Nederlandse en Duitse grensbewoners is data verzameld over de mate en aard van interactie tussen de bewoners. Daarnaast zijn notities genomen van de gesprekken met respondenten. Hieruit is duidelijk geworden dat grensbewoners vaker contact hebben met mensen aan de eigen kant van de grens dan met mensen aan de andere kant van de grens. Wel is het zo dat de hoeveelheid contact met bewoners aan de andere kant van de grens vanaf de jaren tachtig voor beide groepen significant is toegenomen. Respondenten geven hierbij aan dat dit komt door het wegvallen van de grensposten: het is makkelijker om de grens over te steken.

Voor Nederlandse respondenten zijn de lagere prijzen in de winkel en aan de benzinepomp de belangrijkste redenen voor contact met bewoners aan de andere kant van de grens. Voor Duitse respondenten gaat dit vaker om nieuwere kleding, andere producten of een leuke sfeer. Een klein deel van de respondenten geeft aan vrienden of familie aan de andere kant van de grens te hebben. Ook wonen er relatief veel Nederlanders in Duitsland vanwege de lagere huizenprijzen. Dit zorgt voor een hybride grensgebied, waar de talen (Platduits en Gronings) sterk op elkaar lijken.

De grens heeft, zelfs na de verzachting, effect op de mate van interactie tussen grensbewoners. Dit is theoretisch samen te vatten in een toename van de distance decay daar waar de grens zich bevindt, met als resultaat een kleinere hoeveelheid interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens. Duitse respondenten zien de taal als voornaamste belemmering voor contact met Nederlandse grensbewoners. Voor Nederlanders liggen de moeilijkheden ook op cultureel vlak: respondenten geven vaak aan dat Duitsers stugge mensen zijn. Bij de oudere Nederlandse bewoners speelt in sommige gevallen het oorlogssentiment mee. Verrassend is dat dit voor sommige Duitse bewoners iets is dat contact bemoeilijkt: Nederlanders zijn nog altijd met de oorlog bezig.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inhoudsopgave	4
Hoofdstuk 1 – Inleiding	5
1.1. Aanleiding	5
1.2. Probleemstelling	6
1.3. Opbouw	6
Hoofdstuk 2 – Theoretisch Kader	7
2.1. Grenzen	7
2.2. Tobler's first law of geography	7
2.3. <i>Othering</i> en het collectieve geheugen	8
2.4. Integratie in de Europese Unie	8
2.5. Conceptueel model	9
Hoofdstuk 3 – Methodologie	10
3.1. Onderzoeksmethode	10
3.2. Alternatieve enquêtevraag	10
3.3. Representativiteit	11
3.4. Non-respons	12
3.5. Ethiek	12
Hoofdstuk 4 – Resultaten	13
4.1. Grensoverschrijdende interactie in het heden	13
4.2. Grensoverschrijdende interactie door de tijd heen	14
4.3. Grensoverschrijdend verkeer door de tijd heen	15
4.4. De aard van de interactie voor Nederlandse respondenten	16
4.5. De aard van de interactie voor Duitse respondenten	17
Hoofdstuk 5 – Reflectie	18
5.1. Het effect van de grens op distance decay	18
5.2. Grensverhardende elementen	18
5.3. Grensverzachtende elementen	19
5.4. De Nederlands-Duitse grens door de tijd heen	19
5.5. Een hybride grensgebied	20
Hoofdstuk 6 – Conclusies	21
6.1. Suggesties voor verder onderzoek	21
Bronvermelding	22
Bijlagen	24
1. Nederlandstalige enquête over contact langs de Nederlands-Duitse grens	24
2. Duitstalige enquête over contact langs de Nederlands-Duitse grens	27
3. Wilcoxon-rangtekentoets voor grensoverschrijdende interactie in het heden	30
4. Wilcoxon-rangtekentoets voor grensoverschrijdende interactie door de tijd heen	31
5. Wilcoxon-rangtekentoets voor Grensoverschrijdend verkeer door de tijd heen	32
6. Antwoorden Nederlandse enquêtevraag 1	33
7. Antwoorden Nederlandse enquêtevraag 2	33
8. Antwoorden Nederlandse enquêtevraag 3	34
9. Antwoorden Nederlandse enquêtevraag 4	35
10. Antwoorden op alternatieve enquêtevraag	36
11. Antwoorden Duitse enquêtevraag 1	36
12. Antwoorden Duitse enquêtevraag 2	37
13. Antwoorden Duitse enquêtevraag 3	37
14. Antwoorden Duitse enquêtevraag 4	38

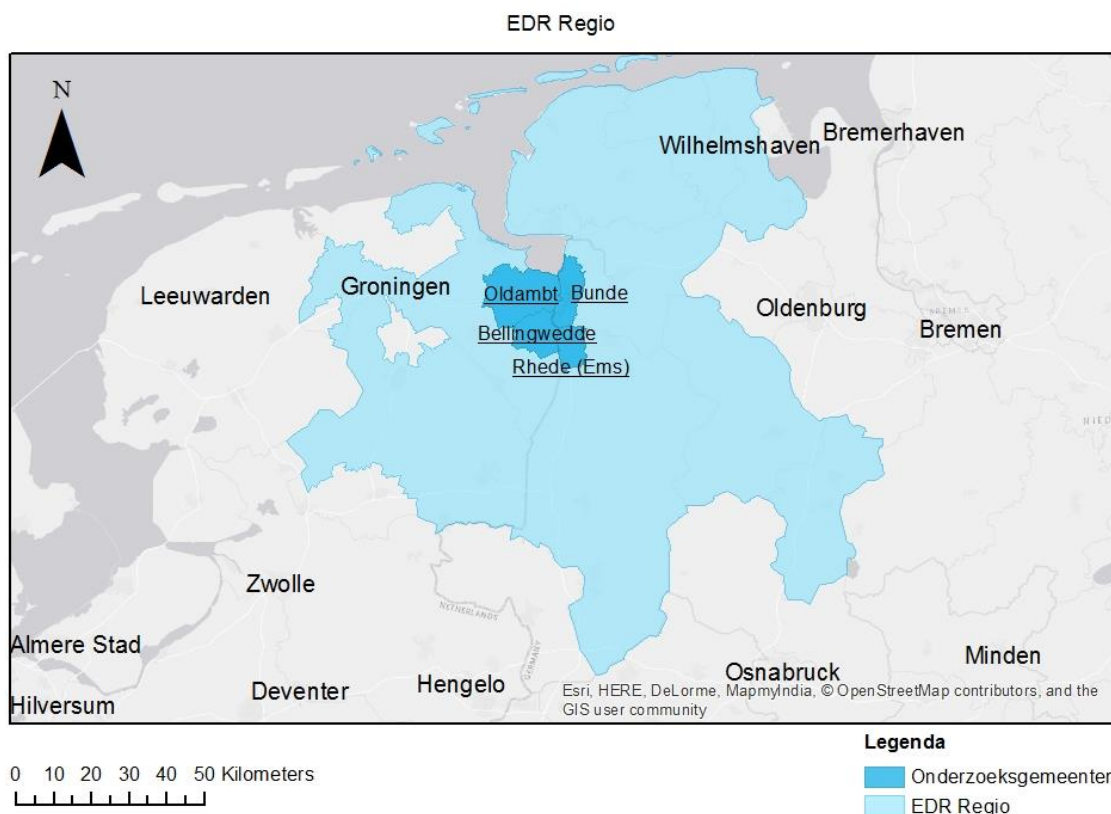
1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Met de groei van de EU, het eindigen van de Koude Oorlog en de inwerkingtreding van het Verdrag van Schengen in 1995 zijn landsgrenzen in Europa steeds zachter geworden. De uitbreiding en integratie van de Europese Unie, met nieuwe concepten als 'cross-border cooperation' geven een beeld van een Europa zonder grenzen (Paasi, 2011). Het idee van een grenzeloze wereld gesteund door globalisatietheorieën waarin het vervagen van grenzen centraal staat (Friedman, 2005) schetst een incompleet beeld. Met het vervagen van nationale grenzen komen culturele grenzen sterker naar voren. Processen als *bordering* en *othering* concentreren zich op individuele grenzen, grenzen die niet zichtbaar zijn op een kaart (Newman, 2006; Strüver, 2005; Van Houtum & Van Naerssen, 2002). In de laatste decennia komt steeds vaker naar voren dat het proces *bordering* de dagelijkse levens van bewoners van grensgebieden op lokale schaal beïnvloedt (Newman & Paasi, 1998). In deze nieuwe context van onzichtbare grenzen krijgt de interactie tussen bewoners van grensgebieden een andere dimensie waarin gemengde groepen bewoners ontstaan (Paasi, 2006). Deze nieuwe dimensie is ook voor de Nederlands-Duitse grens van toepassing.

De Eems-Dollard Regio (EDR, zie afbeelding 1) is een grensoverschrijdend gebied langs het noordelijke deel van de Nederlands-Duitse grens. De regio werd in 1977 opgericht om de interactie tussen mensen, ondernemingen en organisaties aan weerszijden van de grens te bevorderen (Eems Dollard Regio, 2012). In een gebied als dit, waarin cross-border cooperation gestimuleerd wordt, mag aangenomen worden dat er interactie is tussen bewoners aan weerszijden van de grens. Volgens Newman (2006) vormen zich in grensgebieden vaak hybride groepen, waarbij een transitiegebied ontstaat. De intensiteit en grootte van dit transitiegebied verschilt. In de context van deze vervagende grens is het interessant om te bestuderen welke mate van interactie er is langs de Nederlands-Duitse grens, in hoeverre de grenzen die interactie belemmeren en in hoeverre dat door de tijd heen veranderd is.

Afbeelding 1. Gemeenten verbonden aan de EDR regio, met de onderzoeksgemeenten in donkerblauw.

1.2. Probleemstelling

Uit de hierboven beschreven situatie is een hoofdvraag gedistilleerd.

Wat is de aard en sterkte van de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens in de Eems-Dollard Regio en wat is het effect van het verzachten van de grens vanaf de jaren tachtig?

Voor de jaren tachtig is gekozen omdat vanaf dat decennium de veranderingen door de oprichting van het EDR gebied naar voren moeten komen. Daarnaast neemt het aantal respondenten dat de periode heeft meegemaakt aanzienlijk af als gekozen wordt voor een eerder moment.

Om de sterkte van de interactie in perspectief te kunnen zetten is een aantal verschillende subvragen opgesteld. In eerste instantie is het van belang dat er een normaalsituatie wordt geschetst waarbij het effect van de grens buiten beschouwing gelaten wordt. Vervolgens moet het effect van de grens op de interactie gemeten worden. Dit gebeurt aan de hand van de volgende vragen:

Hoeveel interactie is er tussen bewoners aan de eigen kant van de Nederlands-Duitse grens?

Hoeveel interactie is er tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens?

Welke factoren hebben effect op de mate van interactie tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens?

Om de aard van de interactie te meten is de volgende vraag opgesteld:

Wat is de aard van de interactie tussen bewoners?

Met de laatste vraag wordt een tijdsperspectief toegevoegd aan het onderzoek. Hierdoor kan gemeten worden of het verzachten van de grens in de laatste drie decennia ook door bewoners gemerkt wordt.

Heeft het verzachten van de Nederlands-Duitse grens effect gehad op de mate van interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens?

1.3. Opbouw

In hoofdstuk 2 – Theoretisch kader, zal aan de hand van literatuur een theoretisch raamwerk voor het onderzoek geschetst worden. Hierin worden alle voor het onderzoek relevante theorieën benoemd. Daarnaast komt de wetenschappelijke relevantie van het onderzoek naar voren. Hoofdstuk 3 – Methodologie, geeft een uitleg over de toegepaste onderzoeksmethoden, ethische vraagstukken en de representativiteit en non-respons binnen de steekproef. In hoofdstuk 4 – Resultaten, worden de uitkomsten van het enquêteonderzoek aangedragen. Ook worden hier, aan de hand van statistische toetsing, verschillen tussen de verschillende steekproeven naar voren gebracht. Hoofdstuk 5 – Reflectie, koppelt de data uit hoofdstuk 4 aan de theorie uit hoofdstuk 2. In hoofdstuk 6 – Conclusie, worden de hoofdzaken nogmaals kort samengevat. Hier volgt ook een aanbeveling voor verder onderzoek.

2. Theoretisch kader

Dit hoofdstuk beschrijft de verschillende relevante theorieën die voor het onderzoek van belang zijn. Er wordt afgesloten met een conceptueel model, waarin de theorieën worden gevisualiseerd.

2.1. Grenzen

De betekenis van het woord grens is dynamisch (Paasi, 2011). Vanuit een taalkundig perspectief worden grenzen gezien als vaste lijnen die twee verschillende gebieden uit elkaar houden. Vanuit de wetenschap van de laatste paar decennia worden grenzen steeds vaker als dynamische processen gezien: een lijn die onderscheid maakt tussen verschillende gebieden door interactie te beperken (Van Houtum & Van Naerssen, 2002). Alle grenzen dienen oorspronkelijk om verschillen aan te wijzen. Vanuit de politieke geografie van de twintigste eeuw worden grenzen gezien als scherpe lijnen die verschillende territoria, ruimtes, plaatsen, staten en culturen uit elkaar houden (Newman & Paasi, 1998; Newman, 2011; Paasi, 2011). Dit komt overeen met sommige staatsgrenzen, daar waar het verschil tussen taal, cultuur, wetgeving en geografie duidelijk waarneembaar is. In extreme gevallen zijn de staten aan weerszijden van de grens elkaars tegenpolen. In dit geval functioneert een grens als een barrière, die met wetgeving en soms zelfs een fysieke barrière overeind gehouden wordt. Voorbeelden in het extreme zijn de grenzen tussen Palestijnse en Israëliëse gebieden, de grens op het Koreaanse schiereiland, en de Mexicaans-Amerikaanse grens. Deze grenzen worden veelal *hard* genoemd. *Zachte* grenzen zijn een vaker voorkomend fenomeen. Zachte grenzen functioneren voornamelijk als markering van territoria, zonder dat daarbij sterke tegenstrijdigheden aan weerszijden van de grens aanwezig zijn. Ze zijn makkelijker over te steken en vormen een lagere barrière voor interactie en samenwerkingen tussen de twee gebieden die door een grens gescheiden worden. Hierbij kan gedacht worden aan de grenzen binnen het Schengen gebied (Newman & Paasi, 1998; Newman, 2006).

2.2. Tobler's first law of geography

De invloed van *distance decay* en *friction of distance* op interactie is alom bekend. Bij een grotere afstand tussen actoren zal de interactie afnemen. Afstand is dus bepalend voor de mate van interactie tussen verschillend actoren. Waldo Tobler (1970) vatte dit samen in zijn *first law of geography*: "everything is related to everything else, but near things are more related than distant things". Gemiddeld genomen zal het aantal contacten dat een persoon heeft verminderen als de afstand van deze persoon toeneemt (Strijker & Deinum, 1992). In zijn simpelste vorm drukt dat zich uit in de volgende formule:

$$I_x = f(d_x)$$

Hierin staat I_x voor de hoeveelheid interactie over een afstand d_x en $f(d_x)$ functioneert als lineair afnemende formule voor afstand (Eldridge & Jones, 1991). De formule geeft een negatief verband aan, waarbij I_x afneemt als d_x groter wordt. Grenzen verstoren dit proces. De normale werking van *distance decay* wordt door grenzen of barrières versterkt. Het bereiken van een lands- of taalgrens staat gelijk aan een directe toename aan afstand waarbij de grens de d_x (in het geval van de bovenstaande formule) een x aantal kilometers vergroot (Gould & White, 1974). Des te harder de grens, des te sterker de negatieve invloed op interactie. Met deze kennis is het aannemelijk dat de

interactie tussen personen aan weerszijden van een grens lager is dan de interactie tussen personen op dezelfde afstand aan de eigen kant van de grens.

2.3. Othering en het collectieve geheugen

Vanuit antropologische, sociologische en cultureel geografische perspectieven worden grenzen gezien als onderdeel van het dagelijks leven. Hierbij functioneert de grens als identificatiemiddel voor niet alleen landen en regio's, maar ook groepen mensen binnen die gebieden. Centraal bij deze manier van denken staat het identificeren via *self* en *other* (Holloway & Hubbard, 2014; Van Houtum & Van Naerssen, 2002). Het proces *othering* zoals dat in de geografie gebruikt wordt vind zijn oorsprong in de werken van Edward Said (1979). Ten behoeve van de eigen identiteitsvorming wordt onderscheid gemaakt tussen *self* en *other*. Het definiëren van *the other* staat daarmee aan de basis van het beeld van *the self* (Rijnks & Strijker, 2013). Dit is een verklaring voor het ontstaan van segregatiepatronen binnen dezelfde stad, wijk of straat. Daarnaast is ook het collectieve geheugen van de gemeenschap van belang (Zhurzhenko, 2011). Volgens het principe van collectief geheugen vormt de gemeenschap waarin je opgroeit de basis voor je wereldbeeld. Individuen leren daarbij van ouderen over de relaties tussen *self* en *other*. Hierdoor zijn gebieden gebonden aan oude mentale grenzen, naast de wettelijke of fysieke grenzen die hedendaags bestaan. Een voorbeeld is te zien in de politieke scheiding van Oekraïne. De voormalige grens tussen het Habsburgse Rijk en Rusland markeert nog altijd de politieke grens, waar het westen kies voor Europese invloeden en het oosten voor Russische invloeden (Zhurzhenko, 2011).

Naast de rol van het collectief geheugen speelt ook het vervagen van herinneringen mee bij het bepalen van de geldigheid van de respons op enquêtes (Wickelgren, 1972). Naarmate een herinnering langer in het lange-termijn geheugen opgeslagen is, vervagen de details die de herinnering zijn betekenis geven. Deze herinnering wordt constant aangepast als er opnieuw aan gedacht wordt, waarbij kleine details wijzigen (Shiffrin & Atkinson, 1969). Dit heeft als effect dat een respondent een inaccuraat antwoord kan geven op vragen over situaties die lang geleden plaatsvonden. Voor dit onderzoek is dat van belang als gekeken wordt naar de vergelijking tussen interactie in het heden en interactie dertig jaar geleden.

2.4. Integratie in de Europese Unie

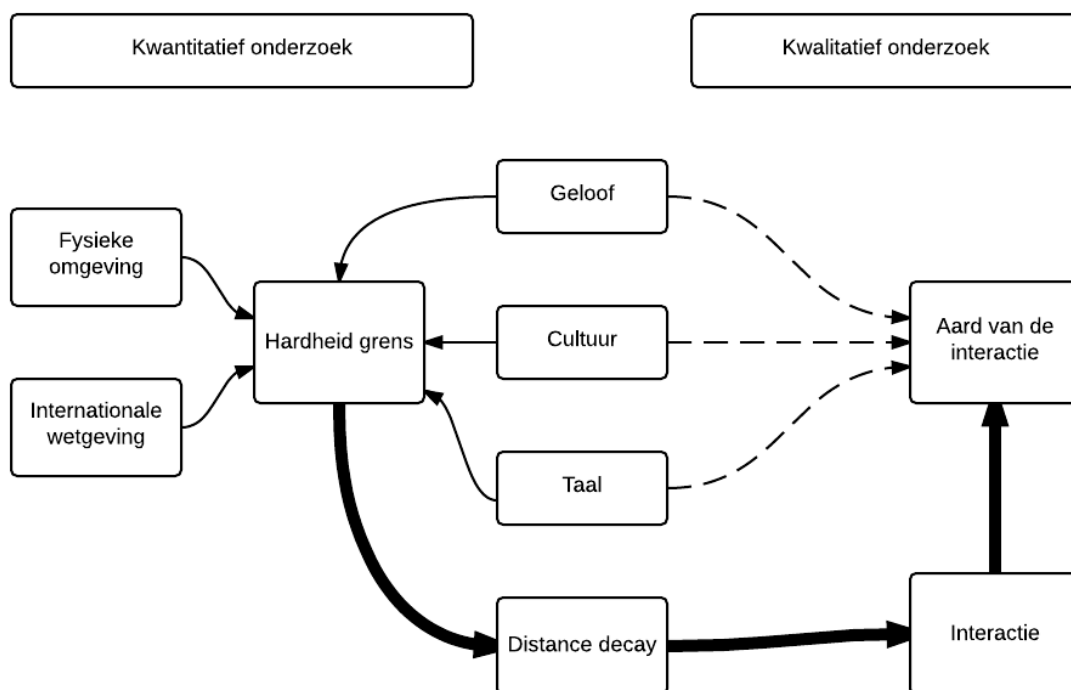
In gebieden zoals de EU en de NAFTA is economische integratie de drijvende kracht achter het *verzachten* van grenzen (Paasi, 2011). Bij dit proces worden grenzen getransformeerd van harde lijnen naar grensgebieden, waarbij de exacte ligging van de grens vervaagd en een transitiezone ontstaat. Bij de grensbewoners kan dit variëren van wederzijds respect tot een echte hybride ruimte waarbij taal en cultuur zich vermengt (Newman, 2011). Voordat het Verdrag van Schengen in werking trad ontstonden er in de EU verschillende grensoverschrijdende regio's (waaronder de EDR). Hierbij stond het vervagen van de grenzen om de interactie te bevorderen centraal. Dit verzachten van de grens heeft ervoor gezorgd dat mensen in grensgebieden meer vertrouwen in elkaar kregen (Paasi, 2011).

Met het verzachten van de wettelijke grenzen binnen de EU in het achterhoofd is het verleidelijk om te verwachten dat de rol van grenzen verdwijnt. Waar bij een grensovergang in de jaren negentig het paspoort moest verschijnen, kun je nu met 130 rechte door. Als men kijkt naar de bovenstaande literatuur blijkt dat een groot aantal factoren een rol spelen. Dit kan toegepast worden op de situatie

aan de Nederlands-Duitse grens in het EDR gebied. Hoe beïnvloedt het collectieve geheugen de vorming van interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens? En in hoeverre heeft het verzachten van de grens effect op de mate van interactie tussen bewoners? Met de geschiedenis als leidraad kan aangenomen worden dat de oudere generatie moeite heeft met de verzachtende grenzen (Zhurzhenko, 2011). Hebben de jaren dit collectieve geheugen doen verwateren, of speelt dit nog een rol bij de interactie? Aan de hand van de theorie spelen vergelijkbare vragen een leidende rol binnen het volgende onderzoek.

2.5. Conceptueel Model

Figuur 1. Conceptueel model

Het conceptueel model in figuur 1 is als volgt te interpreteren. Er zijn verschillende factoren die de hardheid van de grens beïnvloeden (zie paragraaf 2.1.). Deze zullen achterhaald worden bij het kwantitatieve deel van het onderzoek. Vervolgens zal de hardheid van de grens in combinatie met de afstand tussen bewoners een mate van interactie als gevolg hebben (zie paragraaf 2.2.). Om de aard van de interactie te achterhalen wordt kwalitatief onderzoek gedaan. Hierbij zullen cultuur en taal alsmede andere factoren hoogstwaarschijnlijk naar voren komen. Geloof speelt vaak een rol bij grenzen. In het geval van de grens in de EDR regio zal dit echter geen rol spelen.

3. Methodologie

In dit hoofdstuk zal de onderzoeksmethodologie besproken worden. De verschillende keuzes en afwegingen die gemaakt zijn tijdens het onderzoeksproces, worden hier verantwoord.

3.1. Onderzoeksmethode

Om te peilen wat de mate van interactie is tussen bewoners aan weerszijden van de Nederland-Duitse grens in het EDR gebied zijn enquêtes onder de bevolking afgenomen. Hiermee kan basiskennis over de interactie verschaft worden alsmede de karakteristieken en gedragingen van de bevolking (McLafferty, 2010). Om de interactie goed te kunnen meten is: 1. de interactie tussen bewoners aan eigen kant van de grens en 2. de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens gemeten. Hierdoor kan het effect van de grens op de interactie waargenomen worden. De kwantitatieve data verstrekt door de enquête kan goed geanalyseerd worden door middel van statistische toetsen. Het is van belang dat het aantal cases in de steekproef hoog genoeg is voor statistische toetsen. Daarom is, in verband met beperkte onderzoekstijd, het afnemen van enquêtes gebeurd met de *'drop and pick-up'* methode. Hierdoor blijft de respons op enquêtes hoog (McLafferty, 2010).

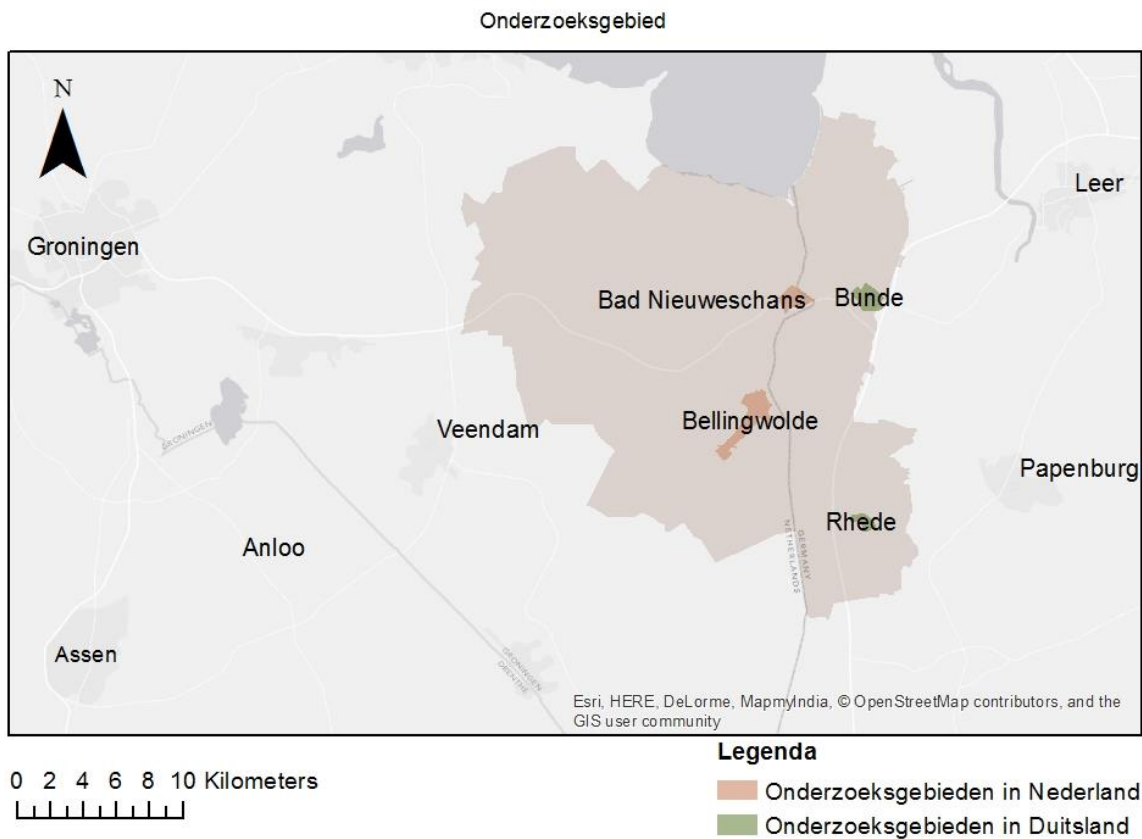
Het verspreiden van de enquêtes heeft plaatsgevonden in de Nederlandse dorpen Bad Nieuweschans en Bellingwolde, en de Duitse dorpen Bunde en Rhede (zie afbeelding 2). De reden dat voor deze dorpen is gekozen is dat ze dichtbij de grens liggen en groot genoeg zijn om een goede steekproef te kunnen doen. Daarnaast vergemakkelijkt de hoge bevolkingsdichtheid in dorpen het verspreiden van de enquêtes. Om het invullen van de enquête voor respondenten te vereenvoudigen is een Nederlandstalige en een Duitstalige enquête opgesteld (zie bijlagen 1 en 2). Hiermee wordt een hoge non-respons voorkomen. Aan de hand van een inleidend verhaal, dat zowel mondeling als op de enquête zelf medegedeeld wordt aan de respondenten, is de interesse van bewoners gewekt. Bewoners die geïnteresseerd zijn in het resultaat van het onderzoek hebben hun e-mail adres genoteerd. Ze krijgen een kopie van het onderzoek toegestuurd.

Voor het generen van de kaart van het onderzoeksgebied is gebruik gemaakt van ArcGIS 10.2 (Esri Corporation, New York, USA). Om de opgestelde onderzoeksvragen te toetsen is gebruikt gemaakt van IBM SPSS Statistics 20.0 (IBM Corporation, New York, USA). Door middel van een Wilcoxon-rangtekentoets zijn gepaarde ordinale gegevens vergeleken. Hierover meer in hoofdstuk 4 en de bijlagen.

3.2. Alternatieve enquêtevraag

Tijdens het enquêteonderzoek aan de Nederlandse kant van de grens kwam regelmatig naar voren dat de respondent dertig jaar geleden minder vaak naar Duitsland toe ging. Respondenten noemden daarbij het zachter worden van de grens als belangrijkste reden voor de toename in grensoverschrijdingen. In de oorspronkelijke enquête ontbrak een vraag om dit verschil te verklaren, terwijl veel respondenten in gesprekken aangaven wél een verklaring te hebben. Om een meetbare indicatie te krijgen wat de oorzaak van dit verschil was, is bij een vijftal enquêtes de vraag 'Als u denkt aan vroeger, wat is dan de belangrijkste verandering in het grensgebied?' toegevoegd. De resultaten hiervan worden kort besproken in paragraaf 5.4. (zie bijlage 10).

Afbeelding 2. Dorpen geselecteerd voor enquêteonderzoek in de EDR regio.

3.3. Representativiteit

Het enquêteonderzoek heeft geleid tot 51 Nederlandse en 49 Duitse bruikbare reacties. Voor de Nederlandse steekproef is de verdeling afgezet tegen de populatie in de gemeenten Oldambt en Bellingwedde (CBS, 2014). De populatie wordt gezien als de bevolking in het gebied van 20 jaar en ouder. Dit is te zien in figuur 2.

Figuur 2. *Bevolkingsopbouw Nederlandse steekproef en populatie.*
Bron: eigen enquête en CBS (2014)

Representativiteit Nederlandse Steekproef		
	Populatie (n = 37872)	Steekproef (n = 51)
Bevolking 20-30	11%	16%
Bevolking 30-65	61%	59%
Bevolking 65+	28%	25%
<hr/>		
Man	49%	41%
Vrouw	51%	59%

De steekproef is wat leeftijdsgroepen betreft representatief voor de populatie. Het geslacht van de respondenten wijkt echter wel af van de populatie. Hierdoor kunnen geen generaliseringën gedaan worden over geslachtsafhankelijke verschillen in de populatie.

Figuur 3. *Bevolkingsopbouw Duitse steekproef en populatie.*
 Bron: eigen enquête en Niedersachsen (2012)

Representativiteit Duitse Steekproef		
	Populatie (n = 9518)	Steekproef (n = 49)
Bevolking 20-30	76%	90%
Bevolking 65+	24%	10%
Man	51%	43%
Vrouw	49%	57%

Voor de Duitse steekproef is de verdeling afgezet tegen de bevolkingsopbouw van de gemeenten Bunde en Rhede (Niedersachsen, 2012). Bij gebrek aan exacte leeftijdsdata zijn de groepen 20-30 en 30-65 samengevoegd. Zoals te zien is in figuur 3 is de steekproef wat leeftijdsgroepen en geslacht betreft niet representatief aan de populatie, met name van wege een gebrek aan oudere respondenten. Hierdoor kunnen geen generaliseringën gedaan worden over geslachtsafhankelijke verschillen in de populatie.

3.4. Non-respons

De non-respons bij het afnemen van de enquêtes is niet exact bijgehouden. Op basis van een schatting is de non-respons in beide landen ongeveer 40%. Deze respondenten hadden voornamelijk geen tijd, geen interesse of geen belang bij het invullen. Daarnaast waren enkele respondenten niet in staat om de enquête in te vullen vanwege ouderdom of ziekte. De groep non-respondenten bestaat meestal uit mensen met een lager inkomen, ongehuwde status en meer ziekte dagen op werk (Bergstrand, Vedin, Wilhelmsson & Wilhelmsen, 1987). Een observatie van de onderzoeker is dat de wijken waarin non-respons hoog lag bestonden uit kleine rijtjeshuizen, wat duidt op een lager inkomen. De respons lag aanmerkelijk hoger in wijken met grote vrijstaande huizen.

3.5. Ethiek

Een veelvoud aan ethische vraagstukken (Hay, 2010) komen bij het onderzoek aan de orde. In eerste instantie is het van belang dat participanten voldoende tijd en informatie hebben om te besluiten of ze mee willen werken aan het onderzoek. Dit zal zoveel mogelijk gerealiseerd worden door de informant alleen te laten bij het invullen van de enquête. Daarnaast is het van belang om de anonimiteit van respondenten te garanderen. Bij het afnemen van de enquêtes moet rekening gehouden worden met de machtsverhoudingen tussen de onderzoeker en eventueel lager opgeleide personen. Men moet voorkomen dat participanten reageren op basis van de inhoud van een eerder gesprek met de onderzoeker: als een onderzoeker zegt dat de interactie tussen de twee gebieden veranderd, dan gaat de participant dat ook geloven. Als 'outsider' kan het voorkomen dat mensen minder geneigd zijn hun persoonlijke verhaal te delen. Een voordeel is wel dat er geen kennis van het gebied is, en dus ook minder 'bias'.

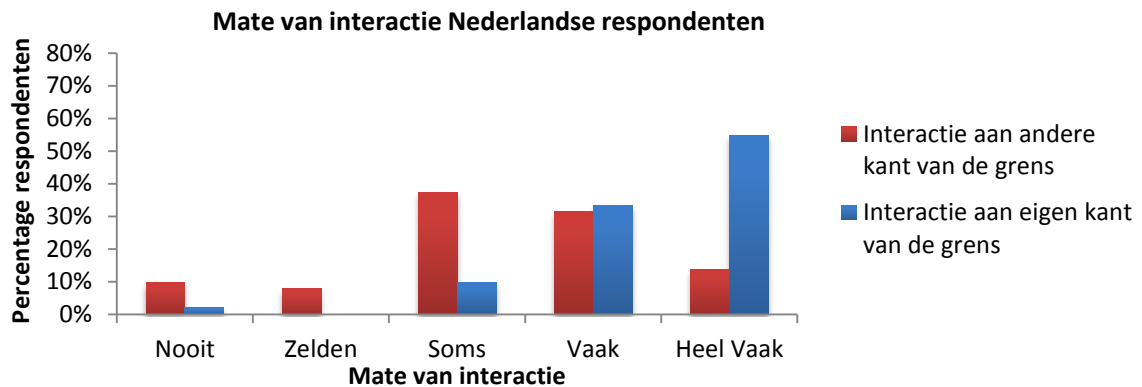
4. Resultaten

De dataverzameling heeft geresulteerd in 51 Nederlandstalig-ingevulde enquêtes en 49 Duitstalig-ingevulde enquêtes (zie bijlage 1 en 2). Daarnaast hebben de korte gesprekken met respondenten geleid tot een scala aan notities en anekdotes die als kwalitatieve meta data meegenomen worden in de analyse van de enquêtes. Stapsgewijs zullen de eerder opgestelde vraagstellingen aan de hand van de resultaten uit het enquêteonderzoek beantwoord worden.

4.1. Grensoverschrijdende interactie in het heden

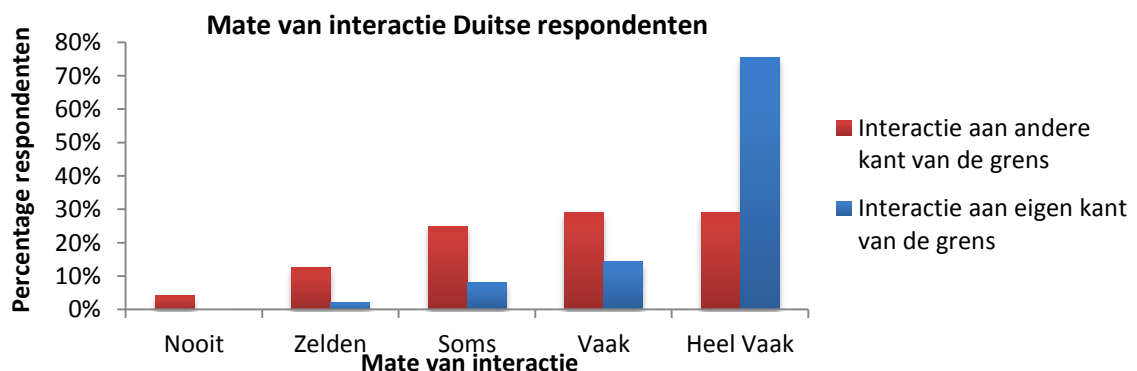
Om te onderzoeken of de Nederlands-Duitse grens interactie tussen personen belemmert is het van belang om te weten hoeveel interactie er is zonder invloed van de grens. De resultaten uit de Nederlandse enquête zijn te zien in figuur 4. De resultaten uit de Duitse enquête staan in figuur 5.

Figuur 4. *Interactie in het heden voor Nederlandse respondenten.*
Bron: eigen enquête.

Uit het enquêteonderzoek blijkt dat zowel Nederlandse als Duitse respondenten vaker contact hebben met bewoners aan de eigen kant van de grens. Om te controleren of voor eenzelfde persoon in de steekproef het contact met bewoners aan de andere kant van de grens significant minder is dan het contact met bewoners aan de eigen kant van de grens is voor beide groepen een Wilcoxon-rangtekentoets toegepast (zie bijlage 3). Hieruit blijkt dat, zoals verwacht kon worden, beide groepen significant meer contact hebben met mensen aan de eigen kant van de grens dan met mensen aan de andere kant van de grens.

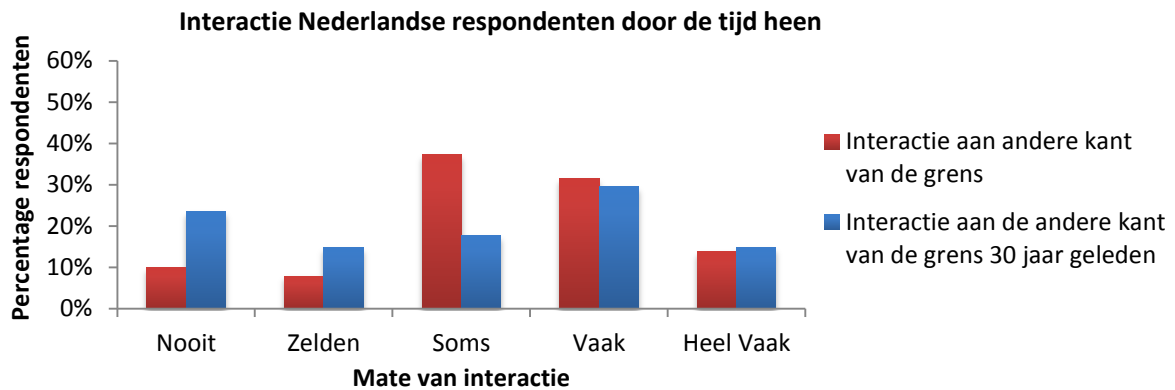
Figuur 5. *Interactie in het heden voor Duitse respondenten*
Bron: eigen enquête.

4.2. Grensoverschrijdende interactie door de tijd heen

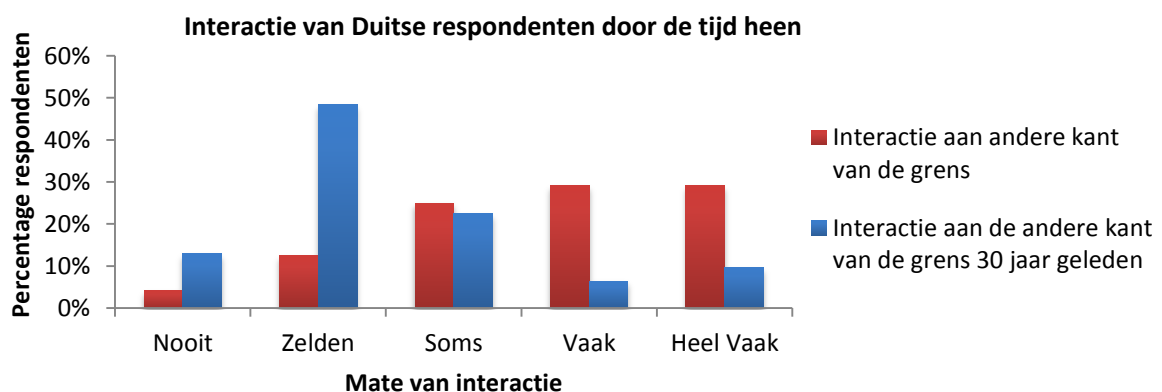
Het effect van het verzachten van de Nederlands-Duitse grens op de mate van interactie in het EDR-gebied is gemeten met behulp van het enquêteonderzoek. De uitkomsten voor de Nederlandse respondenten zijn weergegeven in figuur 6. De uitkomsten voor de Duitse respondenten zijn gevisualiseerd in figuur 7.

Figuur 6. Grensoverschrijdende interactie van Nederlandse respondenten door de tijd heen.
Bron: eigen enquête.

Te zien is dat zowel de Duitse als Nederlandse respondenten in het heden vaker interactie hebben met personen aan de andere kant van de grens dan dertig jaar geleden. Het is opvallend dat van de Duitse respondenten 16,2% koos voor de optie 'vaak' of 'heel vaak' als gevraagd wordt hoeveel interactie ze dertig jaar geleden met Nederlanders hadden. Nederlandse respondenten kiezen in 44,1% van de gevallen voor 'vaak' of 'heel vaak' bij dezelfde vraag. Op dit moment zegt bijna 60% van de Duitse respondenten 'vaak' of 'heel vaak' contact met mensen aan de andere kant van de grens te hebben. Na het uitvoeren van een Wilcoxon-rangtekentoets (zie bijlage 4) blijkt dat beide groepen in het heden significant vaker contact hebben met bewoners aan de andere kant van de grens dan dertig jaar geleden.

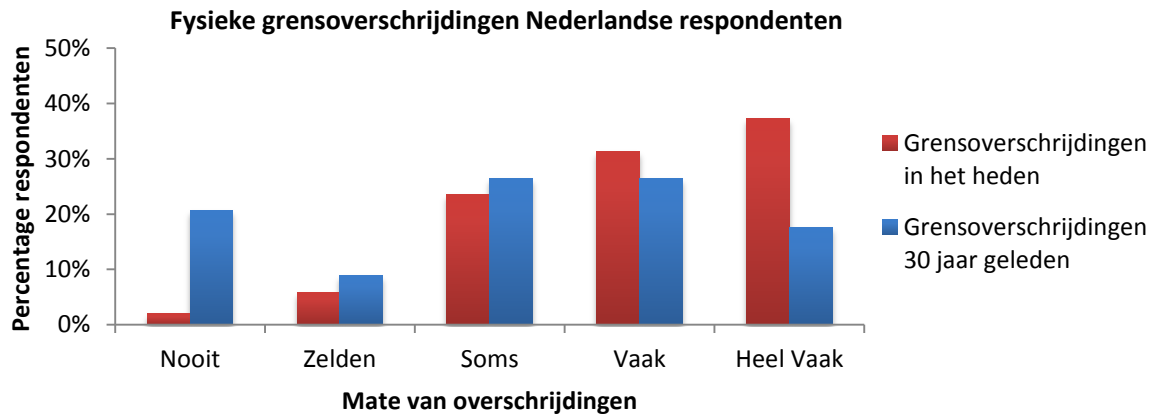
Figuur 7. Grensoverschrijdende interactie van Duitse respondenten door de tijd heen.
Bron: eigen enquête.

4.3. Grensoverschrijdend verkeer door de tijd heen

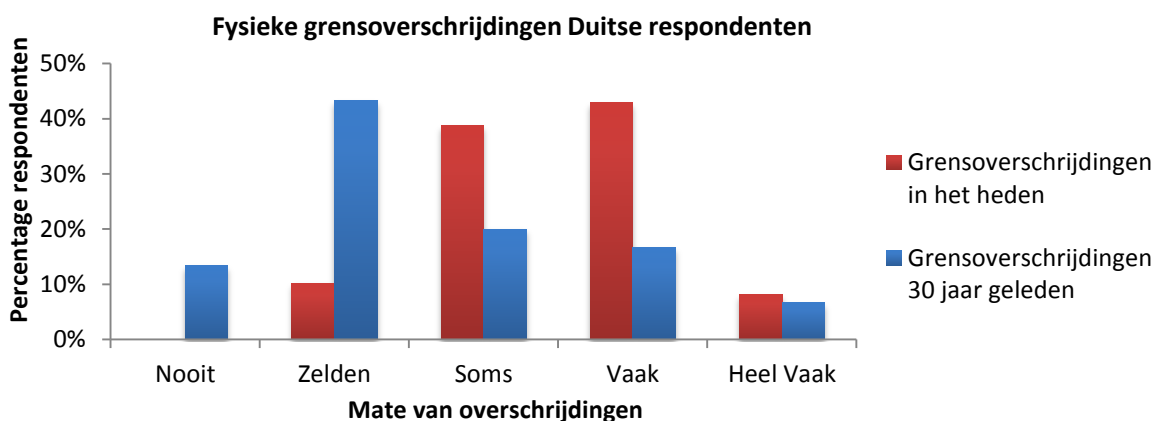
In het enquêteonderzoek is de fysieke oversteek van grensbewoners naar de andere kant van de grens gemeten. De resultaten uit de Nederlandse enquête zijn te zien in figuur 8. De resultaten uit de Duitse enquête zijn te zien in figuur 9.

Figuur 8. Fysieke oversteek van de Nederlands-Duitse grens door Nederlandse respondenten.
Bron: eigen enquête.

Het aantal grensoverschrijdingen is voor beide groepen in de steekproef vooruitgegaan. Van de Nederlandse respondenten zegt 68,7% 'vaak' of 'heel vaak' de grens over te steken op dit moment. dertig jaar geleden was dit 44,1%. Voor Duitse respondenten zijn de getallen 51,1% respectievelijk 23,4%. Nederlandse respondenten steken dus vaker de grens over dan Duitse respondenten. Dit wordt verklaard in paragraaf 4.5. Na toepassing van de Wilcoxon-rangtekentoets blijken beide groepen tegenwoordig significant vaker de grens over te steken dan dertig jaar geleden (zie bijlage 5).

Figuur 9. Fysieke oversteek van de Nederlands-Duitse grens door Duitse respondenten
Bron: eigen enquête.

4.4. De aard van de interactie voor Nederlandse respondenten

Om de voornaamste redenen van de interactie tussen personen aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens te onderzoeken is een viertal open vragen opgesteld. Aan de hand van deze vragen wordt een beeld geschetst over de aard van de interactie in het grensgebied. Zoals te zien is in figuur 10 vind verreweg het meeste grensoverschrijdende contact van Nederlandse respondenten persoonlijk plaats. Onder deze noemen vallen onder andere winkelbezoeken, korte gesprekken op straat, of een vriendenbezoek. Als respondenten persoonlijk contact hebben gaat dat vaak gepaard met contact via telefoon of internet.

Figuur 10. *Manier van contact voor Nederlandse respondenten.*
Bron: eigen enquête

Hoe maakt u contact met mensen aan de andere kant van de grens?			
Niet	Telefonisch	Internet	Persoonlijk
6%	18%	20%	86%

In figuur 11 staan de meest genoemde factoren die interactie voor Nederlandse respondenten beïnvloeden samengevat. Nederlandse respondenten zien met name de lagere prijzen in Duitsland als een belangrijk pluspunt voor interactie over de grens. Van de 51 respondenten noemde 55% goedkoop tanken of boodschappen doen als motivatie om de grens over te steken. Daarnaast worden een goede sfeer, andere cultuur en andere producten in de winkels veel als positief punt genoemd.

Figuur 11. *Bepalende factoren voor interactie voor Nederlandse respondenten.*
Bron: eigen enquête

Factoren die de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens beïnvloeden		
Stimulerende factoren voor contact met bewoners aan de andere kant van de grens	Lagere prijzen	55%
	Leuke mensen/sfeer	29%
	Andere cultuur/gewoonten	25%
	Andere producten	20%
	Vrienden/familie	8%
Remmende factoren voor contact met bewoners aan de andere kant van de grens	Geen remmende factoren	51%
	Taal	24%
	Stugge/andere mensen	22%
	Oorlogsgeschiedenis	5%
	Cultuurverschillen	2%

51% van de Nederlandse respondenten ziet geen remmende factoren voor de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de Duits-Nederlandse grens. Als respondenten wel moeite hebben met de interactie dan komt dat voornamelijk door taalverschillen en het idee dat Duitse mensen stugger zijn dan Nederlanders. Bij oudere respondenten speelt de oorlogsgeschiedenis nog geregeld een rol.

4.5. De aard van de interactie voor Duitse respondenten

Duitse respondenten hebben net als Nederlandse respondenten voornamelijk persoonlijk contact met bewoners aan de andere kant van de grens. Wel gebruiken Duitse respondenten vaker de telefoon om contact te maken. Dit is te zien in figuur 12.

Figuur 12. *Manier van contact voor Duitse respondenten.*
Bron: eigen enquête

Hoe maakt u contact met mensen aan de andere kant van de grens?			
Niet	Internet	Telefonisch	Persoonlijk
6%	10%	41%	90%

Voor Duitse respondenten is de belangrijkste stimulerende factor voor interactie met bewoners aan de andere kant van de grens de openheid van de algemene Nederlander (figuur 13). In de enquêteantwoorden worden Nederlanders regelmatig open genoemd, en afgezet tegen de, naar eigen zeggen, gesloten Duitse cultuur. Als remmende factor speelt enkel de taal een grote rol. 45% procent van de respondenten heeft hier moeite mee. Dit is een verklaring voor het verschil in hoeveelheid interactie voor Nederlanders die Duitsers opzoeken en Duitsers die Nederlanders opzoeken (zie paragraaf 4.3.). Daar waar Duitsers moeite hebben met de taal, is dit voor Nederlanders minder beperkend.

Figuur 13. *Bepalende factoren voor interactie voor Duitse respondenten.*
Bron: eigen enquête

Factoren die de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens beïnvloeden		
Stimulerende factoren voor contact met bewoners aan de andere kant van de grens	Leuke/open mensen	55%
	Goede prijzen	27%
	Goed vakantieland	16%
	Andere cultuur/gewoonten	8%
	Anders	16%
Remmende factoren voor contact met bewoners aan de andere kant van de grens	Geen remmende factoren	47%
	Taal	45%
	Anders	8%

5. Reflectie

In dit hoofdstuk worden de theorieën uit hoofdstuk 2 gekoppeld aan de resultaten uit hoofdstuk 4.

5.1. Het effect van de grens op distance decay

Zoals in paragraaf 4.1. te lezen was, hebben zowel Nederlandse als Duitse respondenten significant vaker contact met bewoners aan de eigen kant van de grens dan met bewoners aan de andere kant van de grens. Dit terwijl de dorpskernen van de vier dorpen waar geënquêteerd is allemaal binnen vijf kilometer van de Nederlands-Duitse grens liggen. Hoewel de exacte afstanden van de interactie niet gemeten zijn kan door de significante uitkomst aangenomen worden dat de grens de *distance decay* vergroot. In de basisformule voor *distance decay* uit paragraaf 2.2.:

$$I_x = f(d_x)$$

kunnen we dus aannemen dat door de grens d_x groter wordt. Dit komt overeen met de theorieën die beschreven zijn in paragraaf 2.2. (Strijker & Deinum, 1992; Eldridge & Jones, 1991; Gould & White, 1974; Tobler, 1970). In paragraaf 4.2. en 4.3. komt naar voren dat grensbewoners tegenwoordig meer interactie hebben met bewoners aan de andere kant van de grens en vaker de grens oversteken dan dertig jaar geleden. Dit duidt erop dat het effect van de grens op de *distance decay* de laatste dertig jaar is afgenomen. Dit wordt verder besproken in paragraaf 5.4.

5.2. Grensverhardende elementen

De volgende elementen kunnen alle teruggekoppeld worden naar een vergroting van d_x in de algemene formule voor *distance decay* uit paragraaf 2.2.. Tijdens het enquêteonderzoek kwam het taalprobleem veelvuldig naar voren (zie paragraaf 4.4. en 4.5.). Voor Duitsers is dit een groter probleem dan voor Nederlanders. De moeilijkheden met de taal aan de andere kant van de grens zorgen voor een selectieve verharding van de grens: zij die de taal niet beheersen zullen minder geneigd zijn de grens over te steken.

Een tweede belemmering voor interactie is te vinden in het beeld dat de respondent van mensen aan de andere kant heeft. Een deel van de Nederlandse respondenten (zie paragraaf 4.4.) ervaart de Duitse bewoners aan de andere kant van de grens als stugge, onvriendelijke mensen. Een deel van de Duitse respondenten (zie paragraaf 4.5) ervaart de Nederlandse bewoners aan de andere kant van de grens als ongecontroleerd. Dit uit zich in een mate van wantrouwen tegenover de andere groep, wat zich vertaalt in minder interactie. De resultaten uit het enquêteonderzoek zijn uitstekend te koppelen aan het proces *othering*, genoemd in paragraaf 2.3. (Said, 1970). De beelden die van de ander ontstaan, en zelfs als tegenpool fungeren (Duitsers als stug en Nederlanders als open en losbandig) zorgen voor een grens tussen de twee groepen. Op deze manier is het zowel een identificatiemiddel als een discriminerende factor voor de twee groepen. Er wordt onderscheid gemaakt op basis van een karaktereigenschap die de groep 'toebehoort'.

5.3. Grensverzachtende elementen

De volgende elementen hebben betrekking op een verzachting van de grens met als gevolg een verkleining van d_x in de algemene formule voor *distance decay* uit paragraaf 2.2.. Voor de Nederlandse respondenten is de voornaamste reden om de grens over te steken economisch voordeel. Volgens Paasi (2011) is de economie de belangrijkste oorzaak van de integratie binnen de EU (zie paragraaf 2.4.). Dit komt naar voren in de grote aantallen respondenten die tanken of lagere prijzen als oorzaak van de interactie aanvoeren (zie paragraaf 4.4.). Een samenhangend fenomeen is terug te vinden in de opbouw van de Duitse steekproef. Van de respondenten was 10,2% van Nederlandse afkomst. Uit gesprekken met de respondenten bleek dat wonen over de grens voor Nederlanders goedkoper is. Een anekdote:

'mijn huis zou in Nederland zo'n 3 miljoen waard zijn. Hier net over de grens heb ik het gekocht voor de prijs van een normaal rijtjeshuis in Nederland. En het is belastingtechnisch ook nog voordelig!' – Duitse respondent van Nederlandse afkomst, man, 30-40 jaar oud.

Een tweede stimulans voor interactie is de aanwezigheid van andere (betere) producten aan de andere kant van de grens. Voor Nederlandse respondenten gaat dit voornamelijk om vlees en ander voedsel (zie bijlage 7 en 8). De Duitse respondenten (zie paragraaf 4.5 en bijlage 13) noemden de betere kledingwinkels in Nederland als belangrijke reden om de grens over te steken:

'In Nederland heb je de nieuwste mode, Duitse winkels lopen altijd een jaar achter.' – Duitse respondent, vrouw, 25-30 jaar oud.

Een derde oorzaak ligt in een affiniteit voor de cultuur of mensen aan de andere kant van de grens. Waar Nederlandse respondenten in 28% van de gevallen een goede sfeer of leuke mensen als positief punt aan de andere kant van de grens noemden, kwam dit bij Duitse respondenten in 55% van de gevallen naar boven. Hierbij moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat de onderzoeker de Nederlandse nationaliteit heeft. Hierdoor zijn Duitse respondenten eerder geneigd om een positief antwoord over Nederlanders te geven. Een deel van de non-respons kan zelfs veroorzaakt zijn door Duitse respondenten die minder positief tegenover Nederlanders staan en de onderzoeker hierdoor niet te woord wilden staan. Dit zou een oorzaak kunnen zijn voor de ogenschijnlijk positieve houding van Duitse respondenten tegenover Nederlanders in de resultaten.

5.4. De Nederlands-Duitse grens door de tijd heen

Uit de analyse in paragraaf 4.2. en 4.3. blijkt dat bewoners langs de Nederlands-Duitse grens tegenwoordig meer interactie hebben met bewoners aan de andere kant van de grens dan dertig jaar geleden. Een tweetal factoren uit de theorie kunnen aan dit resultaat gekoppeld worden.

Allereerst het openstellen van de grenzen met de inwerkstelling van het Verdrag van Schengen en de economische integratie in de EU. De economische integratie is besproken in paragraaf 5.3.. De inwerkstelling van het Verdrag van Schengen is aan de hand van de vraag uit de alternatieve enquête (zie paragraaf 3.4. en bijlage 10) kort behandeld. De respondenten noemden in drie van de vijf gevallen het wegvallen van de grensposten als belangrijkste verandering voor het grensgebied in de afgelopen dertig jaar. Bij gesprekken met respondenten werd deze gebeurtenis vaker aangehaald: het heeft de grensoverschrijdende contacten vergemakkelijkt.

Daarnaast is het oorlogssentiment van de oudere generatie in combinatie met het collectieve geheugen van de grensgemeenschap en het vervagen van het lange-termijn geheugen (zie paragraaf 2.3., 2.4.; Zhurzhenko, 2011) van belang. Oudere Nederlandse respondenten gaven in de enquête aan moeite te hebben met het oorlogsverleden tussen Nederland en Duitsland. Dit gevoel dragen veel kinderen van mensen die de tweede wereldoorlog hebben meegemaakt nog steeds met zich mee (zie bijlagen 9 en 14). Een sterke reflectie van de theorie over het collectief geheugen, waarbij beelden van *self* en *other* van generatie op generatie overgedragen worden. De jongere generaties lijken hier echter geen sentiment meer aan te hechten. Ook oudere generaties hebben dit wrok de laatste dertig jaar beter weten te verwerken, waardoor contact tussen beide kanten minder pijnlijk is.

5.5. Een hybride grensgebied

Het onderzoeksgebied vertoont meerdere hybride eigenschappen. Het aandeel Nederlandse bewoners aan de Duitse kant van de grens en het vertoon van Duitse vlaggen in een deel van Bellingwolde (zie figuur 14.) duiden op een gemengde samenleving, waar Duitse en Nederlandse groepen door elkaar lopen. Dit is terug te zien in opmerkingen van respondenten over de taal in het gebied. Oudere mensen in Groningen spreken een Gronings dialect, dat sterk lijkt op het Platduits aan de andere kant van de grens. Daarnaast vertellen vele respondenten over familie aan de andere kant van de grens, of het bestaan van romances tussen personen aan weerszijden van de grens. Deze beelden komen sterk overeen met de theorieën in paragraaf 2.4. (Newman, 2011).

Figuur 14. Duitse trots in Bellingwolde

Bron: eigen foto

6. Conclusies

Uit het enquêteonderzoek is naar voren gekomen dat de grens nog steeds een belangrijke rol speelt bij de interactie tussen bewoners aan weerszijden van de grens. Respondenten aan beide kanten van de grens hebben significant meer contact met bewoners aan de eigen kant van de grens dan met bewoners aan de andere kant van de grens. Taal- en cultuurverschillen vormen nog altijd een barrière die het effect van *distance decay* vergroot (Strijker & Deinum, 1992; Eldridge & Jones, 1991; Gould & White, 1974; Tobler, 1970). In de afgelopen dertig jaar is de mate van interactie tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens significant groter geworden. Dit is te verklaren door de economische integratie van de EU en het EDR-gebied, alsmede de inwerkstelling van het Verdrag van Schengen (Paasi, 2011). Ook speelt het vervagen van het collectieve geheugen over de Tweede Wereldoorlog een rol. Dit komt overeen met de theorieën van Zhurzhenko (2011). De motivatie voor interactie tussen bewoners is vaak economisch van aard. Deze vinding komt terug in de literatuur van Paasi (2011). Mensen zijn op zoek naar lagere prijzen of betere producten. Daarnaast wordt door beide groepen de sfeer aan de andere kant van de grens gewaardeerd. Door de integratie ontstaat een hybride grensgebied, vergelijkbaar met het fenomeen dat Newman (2011) bespreekt, waar de twee groepen elkaar vaak tegenkomen. Bewoners zien dit overwegend als pluspunt en suggereren zelfs dat deze integratie verder door mag zetten.

6.1. Suggesties voor verder onderzoek

Eventuele suggesties voor verder onderzoek liggen in het absoluut berekenen van de *distance decay* die de grens met zich meebrengt. Op deze manier kunnen de verschillende grenslagen elk een eigen intensiteit krijgen. Daarnaast kan de rol van grensoverschrijdende projecten en stimulatie vanuit de overheid in de stijging in interactie onderzocht worden. Op deze manier kan een bestuursmethode opgesteld worden waarmee integratie van grensregio's op andere plaatsen gestimuleerd kan worden.

Bronvermelding

Bergstrand, R., Vedin, A., Wilhelmsson, C., & Wilhelmsen, L. (1983). Bias due to non-participation and heterogenous sub-groups in population surveys. *Journal of chronic diseases*, 36(10), 725-728.

Centraal bureau voor de statistiek (2014). *Statline*. Geraadpleegd op 11-11-2014 via <http://statline.cbs.nl/Statweb/>.

Clifford, N., French, S., & Valentine, G. (Eds.). (2010). *Key methods in geography*. Sage.

Eems Dollard Regio (2012). *Over onszelf*. Geraadpleegd op 09-10-2014 via <http://www.edr.eu/nl/site/organisatie>.

Eldridge, J. D., & Jones, J. P. (1991). WARPED SPACE: A GEOGRAPHY OF DISTANCE DECAY*. *The Professional Geographer*, 43(4), 500-511.

Friedman, T. (2005). *The World is Flat*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Gould, P. and White, R. (1974). *Mental Maps*. Middlesex: Penguin Books.

Hay, I. (2010). Ethical Practice in Geographical Research. In Clifford, N., French, S., & Valentine, G. (Red.), *Key Methods in Geography* (pp. 35-48). Sage.

Holloway, L., & Hubbard, P. (2014). *People and place: the extraordinary geographies of everyday life*. Routledge.

Jones, R. (2008). Categories, borders and boundaries. *Progress in Human Geography*.

Longhurst, R. (2010). Semi-structured Interviews and Focus Groups. In Clifford, N., French, S., & Valentine, G. (Red.), *Key Methods in Geography* (pp. 103-115). Sage.

McLafferty, S. (2010). Conducting Questionnaire Surveys. In Clifford, N., French, S., & Valentine, G. (Red.), *Key Methods in Geography* (pp. 77-88). Sage.

Newman, D. (2003). On borders and power: a theoretical framework. *Journal of borderlands studies*, 18(1), 13-25.

Newman, D. (2006). The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world. *Progress in Human Geography*, 30(2), 143-161.

Newman, D. (2011). Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview. In D. Wastl-Walter (Red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies* (pp. 33-47) Farnham: Ashgate Publishing Limited.

Newman, D., & Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in human geography*, 22(2), 186-207.

Niedersachsen (2012). *Statistische Informationen über die Bevölkerung des Landes Niedersachsen*.

Geraadpleegd op 04-01-2015 via http://www.niedersachsen.de/portal/live.php?navigation_id=6970&article_id=19947&psmand=1000

Paasi, A. (2011). A Border Theory: An Unattainable Dream Or A Realistic Aim for Border Scholars?. In D. Wastl-Walter (Red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies* (pp. 11-31) Farnham: Ashgate Publishing Limited.

- Perkmann, M. (2003). Cross-Border Regions in Europe Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-Operation. *European Urban and regional studies*, 10(2), 153-171.
- Rijnks, R. H., & Strijker, D. (2013). Spatial effects on the image and identity of a rural area. *Journal of Environmental Psychology*, 36, 103-111.
- Said, E. (1979). *Orientalism*. 1978. *New York: Vintage, 1994*.
- Shiffrin, R. M., & Atkinson, R. C. (1969). Storage and retrieval processes in long-term memory. *Psychological Review*, 76(2), 179.
- Strijker, D., & Deinum, T. (1992). Relative regional welfare differences in the EC. *M. Tykkylainen*.
- Strüver, A. (2005). Spheres of transnationalism within the European Union: on open doors, thresholds and drawbridges along the Dutch–German border. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(2), 323-343.
- Tobler, W. R. (1970). A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. *Economic geography*, 234-240.
- Van Houtum, H., & Van Naerssen, T. (2002). Bordering, ordering and othering. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 93(2), 125-136.
- Wickelgren, W. A. (1972). Trace resistance and the decay of long-term memory. *Journal of Mathematical Psychology*, 9(4), 418-455.
- Zhurzhenko, T. (2011). Borders and Memory. In D. Wastl-Walter (Red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies* (pp. 63-84) Farnham: Ashgate Publishing Limited.

Bijlagen

Bijlage 1 - Enquête over contact langs de Nederlands-Duitse grens

Geachte lezer,

mijn naam is Thijs Fikken. Ik ben student sociale geografie en planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. De onderstaande enquête is opgesteld voor mijn bachelorscriptie. In mijn scriptie onderzoek ik de contacten tussen bewoners aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens. Hiervoor heb ik een aantal dorpen in de provincie Groningen en de Landkreisen Leer en Emsland geselecteerd. In deze dorpen verzamel ik met een enquête en een aantal diepte-interviews informatie over de contacten tussen bewoners. De resultaten zullen vervolgens gebruikt worden om te bepalen wat het effect van de grens op de contacten tussen medebewoner is. De enquête is anoniem en de resultaten zullen enkel gebruikt worden voor mijn onderzoek. Het invullen kost ongeveer 5 minuten. Als u na het invullen van de enquête vragen heeft, of als u op de hoogte gehouden wilt worden van mijn onderzoek, dan kunt u mij mailen op onderstaand adres:

thijsfikken@gmail.com

Voor het vervolg van dit onderzoek ben ik op zoek naar mensen die mee willen werken aan een kort interview. Dit zal ongeveer 30 minuten in beslag nemen. Als u interesse heeft in het onderwerp en graag een gesprek aangaat kunt u hieronder uw gegevens noteren.

Naam:

E-mail adres:

Telefoonnummer:

Alvast hartelijk bedankt voor het invullen van de enquête!

Met vriendelijke groet,

Thijs Fikken
Tel. +316 427 812 84
thijsfikken@gmail.com

Wat is uw leeftijd?

- <30
- 30-65
- 65+

Wat is uw nationaliteit?

- Nederlands
- Duits
- Anders, namelijk:

Wat is uw geslacht?

- Man
- Vrouw

Welke talen spreekt u? (meerdere opties mogelijk)

- Nederlands
- Duits
- Engels
- Anders, namelijk: _____

Hoever woont u van de Nederlands-Duitse grens?

- Minder dan 500 meter
- 500-1000 meter
- 1-5 kilometer
- Meer dan 5 kilometer

Hoe lang woont u al langs de Nederlands-Duitse grens?

- Minder dan een jaar
- 1-10 jaar
- 11-20 jaar
- Meer dan 20 jaar

De volgende vragen kunt u beantwoorden op een schaal van 1 tot 5. Omcirkel het antwoord dat op u van toepassing is.

	Nooit	Zelden	Soms	Vaak	Heel Vaak	N.v.t.
Hoe vaak heeft u contact met mensen aan de eigen kant van de grens?	1	2	3	4	5	
Hoe was dat tien jaar geleden?	1	2	3	4	5	0
En dertig jaar geleden?	1	2	3	4	5	0
Hoe vaak heeft u contact met mensen aan de andere kant van de grens?	1	2	3	4	5	
Hoe was dat tien jaar geleden?	1	2	3	4	5	0
En dertig jaar geleden?	1	2	3	4	5	0
Hoe vaak steekt u de Nederlands-Duitse grens over?	1	2	3	4	5	
Hoe was dat tien jaar geleden?	1	2	3	4	5	0
En dertig jaar geleden?	1	2	3	4	5	0

De volgende vragen zijn open vragen. Hierbij kunt u zelf een passend antwoord bedenken.

Hoe maakt u contact met mensen aan de andere kant van de grens? (bijvoorbeeld telefonisch, face-to-face etc.)

Waarom heeft u dit contact? (bijvoorbeeld vrienden, tanken, werk etc.)

Wat vindt u fijn aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens? (denk hierbij aan lagere prijzen, andere mensen, leukere cafés, mooiere wandelpaden, etc.)

Wat vindt u moeilijk aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens? (denk hierbij aan taal, andere mensen, cultuurverschillen, etc.)

Heeft u nog aanvullende opmerkingen?

Hartelijk dank voor het invullen van deze enquête! Uw medewerking wordt ten zeerste gewaardeerd.

Met vriendelijke groet,

Thijs Fikken

Bijlage 2 - Umfrage über den Kontakt an der Grenze zwischen den Niederlanden und Deutschland

Sehr geehrter Leser,

Sehr geehrte Leserin,

mein Name ist Thijs Fikken. Ich studiere Sozialgeographie und Raumordnung an der Reichsuniversität Groningen. Die folgende Umfrage wurde für meine Bachelorarbeit entworfen. Ich untersuche in meiner Bachelorarbeit den Kontakt zwischen den Einwohnern an beiden Seiten der deutsch-niederländischen Grenze. Dafür habe ich einige Dörfer in der Provinz Groningen und den Landkreisen Leer und Emsland ausgewählt. In diesen Dörfern sammle ich mit einer Umfrage und einiger ausführlichen Interviews Informationen über den Kontakt zwischen den Bewohnern. Anschließend werden die Resultate verwendet werden, um fest zu stellen, in wie fern die Grenze den Kontakt der Bewohner zueinander beeinflusst. Die Umfrage ist anonym und die Resultate werden ausschließlich für meine Bachelorarbeit verwendet. Das Ausfüllen der Umfrage beansprucht etwa fünf Minuten. Wenn Sie nach dem Ausfüllen der Umfrage Fragen haben sollten, oder über meine Arbeit auf dem Laufenden gehalten werden möchten, können Sie mich kontaktieren unter:

thijsfikken@gmail.com

Vielen Dank im Voraus für das Einfüllen der Umfrage !

Mit freundlichen Grüßen,

Thijs Fikken

Tel. +316 427 812 84

thijsfikken@gmail.com

Was ist ihr Alter?

- <30
- 30-65
- 65+

Welche Nationalität haben sie?

- Deutsch
- Niederländisch
- Andere:

Was ist ihr Geschlecht?

- Mann
- Frau

Welche Sprachen sprechen Sie? (Mehrere Optionen möglich)

- Deutsch
- Niederländisch
- Englisch
- Andere: _____

Wie weit wohnen Sie von der deutsch-niederländischen Grenze entfernt?

- Weniger als 500 Meter
- 500-1000 Meter
- 1-5 Kilometer
- Mehr als 5 Kilometer

Wie lange wohnen Sie schon an der deutsch-niederländischen Grenze?

- Weniger als ein Jahr
- 1-10 Jahre
- 11-20 Jahre
- Mehr als 20 Jahre

Auf die folgenden Fragen können Sie auf einer Skala von 1 bis 5 beantworten. Umkreisen Sie die Antwort die am meisten auf Sie zutrifft.

	Nie	Selten	Gelegentlich	Oft	Sehr oft	Trifft nicht zu
Wie oft haben Sie Kontakt mit Personen auf <u>ihrer Seite</u> der Grenze?	1	2	3	4	5	
Wie war das vor zehn Jahren?	1	2	3	4	5	0
Wie war das vor dreißig Jahren?	1	2	3	4	5	0
Wie oft haben Sie Kontakt mit Personen auf der <u>anderen Seite</u> der Grenze?	1	2	3	4	5	
Wie war das vor zehn Jahren?	1	2	3	4	5	0
Wie war das vor dreißig Jahren?	1	2	3	4	5	0
Wie oft überqueren Sie die deutsch-niederländische Grenze?	1	2	3	4	5	
Wie war das vor zehn Jahren?	1	2	3	4	5	0
Wie war das vor dreißig Jahren?	1	2	3	4	5	0

Die nächsten Fragen sind offene Fragen. Hier können Sie selber eine passende Antwort formulieren.

Wie haben Sie Kontakt mit Personen auf der anderen Seite der Grenze? (z.B. telefonisch, persönlich, usw.)

Warum sind die in Kontakt mit dieser Person? (z.B. Freunde, tanken, Arbeit usw.)

Was gefällt ihnen am Kontakt zu Personen auf der anderen Seite der Grenze? (Denken Sie dabei an günstigere Preise, andere Menschen, bessere Bars, schönere Wanderwege, usw.)

Was finden Sie schwierig am Kontakt zu Menschen auf der anderen Seite der Grenze? (Denken Sie dabei an die Sprache, andere Menschen, Kulturunterschiede, usw.)

Haben Sie noch weitere Anmerkungen oder Kommentare?

Vielen Dank für das Ausfüllen dieser Umfrage! Ihre Mitarbeit wird sehr zu schätzen gewusst.

Mit freundlichen Grüßen,

Thijs Fikken

Bijlage 3 – Wilcoxon-rangtekentoets voor grensoverschrijdende interactie in het heden

Bijlage 3.1 – Nederlandse respondenten

		Ranks		
		N	Mean Rank	Sum of Ranks
CNTAND - CNTEIG	Negative Ranks	34 ^a	18,24	620,00
	Positive Ranks	1 ^b	10,00	10,00
	Ties	16 ^c		
	Total	51		

a. CNTAND < CNTEIG

b. CNTAND > CNTEIG

c. CNTAND = CNTEIG

Test Statistics ^a	
	CNTAND - CNTEIG
Z	-5,112 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

a. Wilcoxon Signed Ranks Test

b. Based on positive ranks.

Bijlage 3.2 – Duitse respondenten

		Ranks		
		N	Mean Rank	Sum of Ranks
CNTAND - CNTEIG	Negative Ranks	29 ^a	15,00	435,00
	Positive Ranks	0 ^b	,00	,00
	Ties	19 ^c		
	Total	48		

a. CNTAND < CNTEIG

b. CNTAND > CNTEIG

c. CNTAND = CNTEIG

Test Statistics ^a	
	CNTAND - CNTEIG
Z	-4,848 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

a. Wilcoxon Signed Ranks Test

b. Based on positive ranks.

Bijlage 4 – Wilcoxon-rangtekentoets voor grensoverschrijdende interactie door de tijd heen
Bijlage 4.1 – Nederlandse respondenten

Ranks

		N	Mean Rank	Sum of Ranks
CNTAND30 - CNTAND	Negative Ranks	13 ^a	10,27	133,50
	Positive Ranks	5 ^b	7,50	37,50
	Ties	16 ^c		
	Total	34		

- a. CNTAND30 < CNTAND
- b. CNTAND30 > CNTAND
- c. CNTAND30 = CNTAND

Test Statistics^a

	CNTAND30 - CNTAND
Z	-2,139 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,032

- a. Wilcoxon Signed Ranks Test
- b. Based on positive ranks.

Bijlage 4.2 – Duitse respondenten

Ranks

		N	Mean Rank	Sum of Ranks
CNTAND30 - CNTAND	Negative Ranks	15 ^a	8,87	133,00
	Positive Ranks	1 ^b	3,00	3,00
	Ties	15 ^c		
	Total	31		

- a. CNTAND30 < CNTAND
- b. CNTAND30 > CNTAND
- c. CNTAND30 = CNTAND

Test Statistics^a

	CNTAND30 - CNTAND
Z	-3,470 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,001

- a. Wilcoxon Signed Ranks Test
- b. Based on positive ranks.

Bijlage 5 – Wilcoxon-rangtekentoets voor Grensoverschrijdend verkeer door de tijd heen
Bijlage 5.1 – Nederlandse respondenten

		Ranks		
		N	Mean Rank	Sum of Ranks
GRNSOVER30 -	Negative Ranks	19 ^a	12,89	245,00
GRNSOVER	Positive Ranks	5 ^b	11,00	55,00
	Ties	10 ^c		
	Total	34		

- a. GRNSOVER30 < GRNSOVER
- b. GRNSOVER30 > GRNSOVER
- c. GRNSOVER30 = GRNSOVER

Test Statistics ^a	
	GRNSOVER30 - GRNSOVER
Z	-2,770 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,006

- a. Wilcoxon Signed Ranks Test
- b. Based on positive ranks.

Bijlage 5.2 – Duitse respondenten

		Ranks		
Test Statistics ^a		N	Mean Rank	Sum of Ranks
	GRNSOVER30 ranks	18 ^a	9,81	176,50
	- GRNSOVER ranks	1 ^b	13,50	13,50
Z	-3,366 ^b	11 ^c		
Asymp. Sig. (2-tailed)	,001	30		

- a. Wilcoxon Signed Ranks Test
- b. Based on positive ranks.
- c. GRNSOVER30 = GRNSOVER

Bijlage 6 – Antwoorden enquêtevraag 1

Hoe maakt u contact met mensen aan de andere kant van de grens?

telefonisch, op bezoek, boodschappen	via ons dorpshuis, familie
face-to-face, telefonisch	face-to-face
winkelen, eten, face-to-face	winkelen, café - kom mensen tegen
winkelen, eten	face-to-face
face-to-face	gesicht zu gesicht, beim einkauf, oder klaverjassen
internet, face-to-face	in winkels, vereniging
internet	mail, telefonisch, face-to-face
internet, face-to-face	face-to-face
face-to-face	bezoek, visite
face-to-face	visite, facebook, bellen
face-to-face	facebook, telefonisch, face-to-face
boodschappen	via het boodschappen doen
persoonlijk contact	persoonlijk
niet	nvt
geen	face-to-face
schoolplein v me dochter ouder/kind telefoon	face-to-face
soms	telefonisch, computer
whatsapp, facebook	in de winkel
wekelijks, ik rijd 3x in de week paard in Duitsland	contact met de mensen in de winkel
tanken, oud-ijzerboer (is trouwens Nederlands)	als we boodschappen doen, persoonlijk, tanken
e-mail met een dame in München	face-to-face in mijn werk dagelijks
face-to-face	heel vaak
face-to-face/online gastenboek	winkel
telefonisch, winkels, whatsapp	telefonisch, of tijdens winkelen
face-to-face	face-to-face
face-to-face	

Bijlage 7 – Antwoorden enquêtevraag 2

Waarom heeft u dit contact?

Familie, tanken, boodschappen	winkelen, tanken, werk
winkelen, boodschappen, vriendinnen, agrarische contacten	werk en winkelen
o.a. tanken, winkelen, terras	werk en winkelen
tanken, winkelen, terras	boodschappen, werk
vrienden	tanken, boodschappen
moeder is Duits, familie in Duitsland	winkelen, vroeger werk
zakelijk	vrienden
Zakelijke	vrienden, einkaufen
tanken	shoppen, tanken, vogelvereniging
werk, boodschappen	vrienden en werk
boodschappen, mensen komen in mijn winkel, tanken	in winkels, tanken, vroeger werk
boodschappen, tanken	vrienden en boodschappen
tanken, boodschappen	vrienden
ja ga er niet vaak heen	Familie

omdat het prettige gezellige mensen zijn	tanken winkel
vrienden	tanken en vrienden
werk	geen
sport/boodschappen/tanken/uitgaan/fietsen	vrienden
hobby	tanken, sport, vrienden
koffie, tanken	familie
vriendschap	winkelen en tanken
tanken, winkelen	gewoon om even te kletsen
boodschappen doen, gasten voor in onze galerie	door mijn werk
tanken, winkelen, voorheen voor het werk	vrienden, zoon
tanken, moeders werk	die kom je tegen
boodschappen, café, restaurant	

Bijlage 8 – Antwoorden enquêtevraag 3

Wat vindt u fijn aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens?

vrienden, prijzen zijn lager in supermarkt, restaurant en dichterbij	lagere prijzen en de mensen op de manege zijn erg vriendelijk
bepaalde producten zijn beter, zoals vlees. Brandstof is goedkoper	lagere prijzen, andere producten en natuurlijk goedkoop tanken
uitwijken in de berm (veilig verkeer), mooie natuur, hartelijk en behulpzaam	lagere prijzen, sfeer tijdens bijeenkomsten is veel gemoedelijker
uitwijken in de berm (veilig verkeer), mooie natuur, hartelijk en behulpzaam	andere taal & omgeving, leuk goedkoop eten + boodschappen goedkoper + tanken
deze dame is spontaan, onbevooroordeeld, geen taboes	goedkoop diesel, betere kwaliteit eten/boodschappen
Familie contact en bijvoorbeeld het tanken is goedkoper	lagere prijzen, sommige voorzieningen
andere producten	lagere prijzen, café, restaurant
Nieuwe ideeën krijgen	winkelen, visite
lagere prijzen, andere mensen	andere mensen, winkeln
beter geregeld als nl	ander assortiment in winkel, aardig
aardige mensen	rond de kerstdagen een mooie gemoedelijke sfeer
lagere prijzen	iedereen spreekt ons dialect en ze zijn gewoon
de lagere prijzen, daardoor ook meer contact	de prijzen, gemoedelijker uitgaan, andere cultuur
het uitgaan is wel oke	boodschappen zijn goedkoper en brandstof
lagere prijzen	andere manier van omgang, lagere prijzen
lage prijzen, familie	meerdere/andere natuurproducten
zijn ook mensen	lagere prijzen
vriendelijke, gemoedelijke mensen, prettige sfeer	lagere prijzen
lage prijzen, familie	lagere prijzen, fietsroute
ik zie geen verschil en ervaar amper een grens	lagere prijzen
ivm werksituatie, familie	lagere prijzen, eten
lagere prijzen	lagere prijzen
lekkere hapjes, Duits spreken	lagere prijzen
lagere prijzen, tanken, fietsen --> goede fietspaden	cultuurverschil, netter taalgebruik
andere leefgewoontes	vriendelijke mensen, lagere prijzen

Bijlage 9 – Antwoorden enquêtevraag 4

Wat vindt u moeilijk aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens?

taal in winkel, taal regio is gronings zelf geen groningen kunne spreken	taal -> als een van de partijen in eigen taal blijft praten
heb nergens problemen mee, ben makkelijk in de omgang met andere mensen en culturen	de taal is wat lastig, soms de stugheid van de mensen m.b.t. de taal
soms de taal, want er wordt een soort regio-duits gesproken	cultuurverschil - ik vind ze wat stugger, doch niet altijd
De mensen zijn gesloten en niet zo beleefd bij de kassa	niks is moeilijk, het is alleen saaier qua interieur etc. aankleding
contact met Duitsland ivm oorlog	niets
helemaal niets	n.v.t.
taal	n.v.t.
niks	n.v.t.
taal, andere mensen	niks is moeilijk.
geen probleem	beetje stugger
heb geen problemen	niet veel
nvt	niks
te weinig contact om te beantwoorden	geen moeilijkheden
het taal wel	taal, andere mensen
cultuurverschillen	taal
mentaliteit	eigenlijk niets
ik beheers de taal niet helemaal	neen
vroeger meer grenscontroles	sommige gevallen taal (dialect)
niets	niets moeilijk
niets	allemaal streng gelovig
niks	het cultuurverschil, de taal
niks	cultuurverschillen
niks	cultuurverschillen, gewoonten
niets	geen problemen
niks	mijn vader heeft in Duitse kant in kamp gezeten

Bijlage 10 – Antwoorden op alternatieve enquêtevraag

alles is gemoedelijker en makkelijker dan vroeger

het gemak van de grensoverschrijding

nieuwe winkels

je kan makkelijker de grens over

openstellen van de grens

Bijlage 11 – Antwoorden enquêtevraag 1

Hoe maakt u contact met mensen aan de andere kant van de grens?

Durch die Arbeit in einem Geschäft nahe der Grenze (1km) fast täglich. Privat durch Freunde meiner Eltern	Ich habe sowohl Persönlich wie auch telefonisch Kontakt mit Personen auf der anderen Seite der Grenze
Beim Einkaufen, oder bei Freizeitgelegenheiten. Freunde durch hier wohnende Niederländer	telefonisch, persönlich, verwandte wohnen in den Niederlanden - Einkaufen
Durch die Arbeit, da viele Niederländer hier einkaufen gehen	Telefonisch, Persönlich. Geschäftliche Kontakte
zowel persoonlijk als telefonisch, internet	telefonisch en ook facebook ook persoonlijk
Persönlich	Telefonisch, skype, Persönlich
Telefonisch, Persönlich	Beruflich, persönlich
Telefonisch, Persönlich	persönlich
Persönlich	Persönlich, tanken, Einkaufen
Persönlich	persönlich
Telefonisch, Persönlich	Einkaufen
Persönlich und auch telefonisch	Persönlich
bei der Arbeit	Telefonisch, persönlich
bei der Arbeit	Persönlich
telefonisch	Telefonisch und persönlich
Telefonisch, Persönlich	persönlich
Beruflich, Gegentlich durch Privaturlaub	Persönlich
Ja, habe viele Freunde dort	telefonisch, persönlich
Persönlich	Persönlich
Durch Reitsport (turniere)	Selten
keine kontakt	telefonisch
Persönlich, im Urlaub	Persönlich
persönlich	keine kontakt
Telefonisch und persönlich	Telefonisch, skype, Persönlich
persönlich	telefonisch
Persönlich, tanken, Einkaufen	

Bijlage 12 – Antworten enquêtevraag 2

Waarom heeft u dit contact?

Freunde, Ich leite einen Chor in dem auch Holländerinnen mitsingen, tanken, arbeit	Durch meine Arbeit als Versicherung-Kauffrau
Freunde, Tierarzt	vriende, familie, Boodschappen
von der Arbeit aus	Tanken, Einkaufen
Arbeit	vrienden, werk van mijn vriend
Einkaufen, tanken, Freunde	Tanken, Einkaufen
Aus Freundschaft	freunde, tanken
Tanken, Arbeit, Einkaufen, Kaffee	Freunde, Tanken
Arbeit/Einkaufen/Urlaub	Freunde
Durch Freunde und auch Familien angehörige	Einkaufen, Neuste Klamotten, Zwembad
Arbeit, Freunde, Bekannte	Familien, Arbeit, Freunde
Arbeit, Freunde, Einkaufen in NL	Freunde, Tanken
Einkaufen, tanken, Freunde	Einkaufen, Schwimmen, Tanken, freunden
Einkaufen, tanken, Freunde	Freunde, Familien, Arbeit
Freizeit und Beruflich	tanken
Freunde, Tanken	Tanken, einkaufen
Durch Arbeit	Freunde
Einkaufen, Urlaub und Freunde	Einkaufen, Tanken, Arbeit
Arbeit	Arbeit
Geschäftliche Kontakte	arbeit
Tankstelle, Shopping, Besuche, Urlaub	Tanken
Familie, Bekannte	keine kontakt
keine kontakt	Familie, arbeit, Freunden
freunde, tanken, einkaufen	arbeit
Familie, arbeit, Freunden	Tanken, einkaufen
Freunde, Familien, Arbeit	

Bijlage 13 – Antworten enquêtevraag 3

Wat vindt u fijn aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens?

Die Menschen sind sehr offen und freundlich, Ich liebe den Hundepark am Rosarium, dort fahre ich jeden Sonntag mit unserem Hund hin, weil es da so schön ist!	Die Holländer haben eine leichtere, lockerere Lebensart als die Deutschen; sie können gut feiern sind geniegten öfter ihre Freizeit
Kann viel Urlaub machen und viel leben in Bars und halt günstige Preise, die Personen sind alle nett und zutraulich	Bij de oudere generatie zit ww2 nog in het achterhoofd, bij de jonge generatie is dat geen probleem
Ich mag die Mentalität der Niederländer, Schönheit der Natur, ich mag die gemütlichkeit der rheinen Orte	Es sind einfache unkomplizierte Menschen, die auch sehr Kontaktfreundlich sind
freundliche Menschen, günstige Preise andere Produkte	Andere Kultur, nette Menschen, bessere architektur und Kleitungsshile

Holland/Niederland gefällt mir sehr gut in allem	Wenn im Urlaub, dann durch günstige Preise und schöne Gegend
Das Kontakt zu den Niederländer ist offen und unbeschwert	andere dinge nederland bv hagelstag, pindakaas, tandarts, huisarts
Mir gefallen die Menschen auf der anderen Seite	Manches günstiger einkaufen, andere Produkten, Familienbesuch
Andere Kultúr/ andere Gedanken	Weltoffen, multikulti
Schönere Wanderwege	Gleich wie Deutsche Menschen
Günstigere Preise, Offne Menschen	Alles
Andere menschen	freundlichkeit, Offenheit
Nichts	Die Offenheit der Menschen
Nichts	Offne Leute
Schöne Gegend, nette zuvorkommende Menschen, schöne Natur	Günstige Preise
Offne Leute	Andere Menschen, anders einkaufen
Günstigere Preise	sehr ofene Menschen
Schönere Landschaft, Nettere Menschen	Die Offenheit der Menschen
Andere Menschen	sehr freundliche Menschen
nette Menschen	Groningen, Tanken
nützlich	nichts
Günstige Preise	Nederlandse boodschappen
nichts	sehr freundliche Menschen
Manches günstiger einkaufen, andere Produkten, Familienbesuch	

Bijlage 14 – Antwoorden enquêtevraag 4

Wat vindt u moeilijk aan het contact met mensen aan de andere kant van de grens?

Ich finde nichts am Kontakt schwierig, da die meisten Menschen, denen ich auf der andere Seite der Grenze begegne, sehr gut Deutsch sprechen	Nichts, sind freundliche, offne menschen, die sich meistens bemünen, auch Deutsch zu sprechen
mijn thuisland dus geen moeite met contact aan de andere kant van de grens	Manchmal schlägt die 'leichtere Lebensart' in eine gewisse Unordentlichkeit)
Die Sprache, weil viel leuten auch Deutsch reden	das is leide nicht so gut Niederländisch Spreche
Nein, spreche, schreibe und lese Niederländisch	Die Sprache, weil viel leuten auch Deutsch reden
Sprache	die Sprache
Ein wenig die Sprache	die Sprache, Kulturunterschiede
keine probleme	keine Probleme
Kein Problem	Sprache
eigentlich nix	80 fahren
Sprache	keine schwierigkeit
manchmal die Sprache	Keine Zeit

Sprache	Keine schwierigkeit
Sprache	Kein Probleme
Keine probleme	Keine Schwierigkeiten
Sprache	Sprachen ist meisten das Handikapp
Sprache	Manchmal gibts er immer noch Vorurteile
Keine probleme	Keine Schwierigkeiten
die Sprache	sprache
keine schwierigkeiten	Sprache
Manchmal die Sprache	Keine probleme
geen problemen	nichts
nichts	Keine probleme
keine schwierigkeiten	Sprache
Sprache	Sprachen ist meisten das Handikapp
Kein Probleme	